

פגישות חשאיות בדירות מוסקבאיות זעירות

נדרש מאיתנו לא מעט זמן כדי להכיר טוב יותר את ברית-המועצות של השנים הראשונות שלאחר מות של סטאלין. לא הייתי מוכן לקבל ללא עוררין או ספק את הקלישאות המקובלות במערב על החיים בברית-המועצות, אך יחד עם זאת, כבר מן הימים הראשונים לשהותי במוסקבה הגעתי למסקנה כי מה שעניי רואות ומה שאוזני שומעות, אינם אלא תפאורה עם מוסיקת רקע, המסתירים מציאות אפורה, קשה ואף אכזרית. לאט-לאט גילינו מה מקור כוחו של המשטר, שהמוני העם נשמעים לו ללא פקפוק.

בעיקר נסתייע המשטר באמונה שרווחה בקרב העם, ש"היום טוב יותר מאתמול." מסקנה זו שמענו בקביעות גם מפיהם של המתלוננים על הקשיים והמחסור. אדם לעולם מודד את טיב החיים בהשוואה ל"משהו". אם במערב מרבים להשוות את רמת החיים ואת איכותם לאלה הקיימים במדינות אחרות, הרי שבברית-המועצות, שהיתה מנותקת ומבודדת מן העולם החיצוני, הירבו בתקופה ההיא להשוות את ההווה עם העבר. היות והעבר נקבע בזיכרון בעיקר בזכות ההרס הנוראי שלאחר המלחמה, הרי שהשיפור שהורגש מדי שנה יצר מידה מסוימת של אופטימיות. עם הזמן נוכחתי לדעת שלא רק בקרב ההמון נפוצה התחושה שאכן קיימת התקדמות המבטיחה עתיד טוב יותר, גם המנהיגות עצמה, זו שהבטיחה קידום ושיפור, היתה מושפעת מן האשליה הנובעת מן העובדה שנקודת ההתחלה היתה קרובה לאפס! לא פעם חלפו בראשי הרהורים שחרושצ'וב ועמיתיו אמנם מתייחסים ברצינות לסיסמה "דוגנט אי פרגנט", להגיע אל ואף לעבור את הישגי המערב.

כבר בשנה השנייה של עבודתנו במוסקבה, יכולנו להרגיש את מה שמאוחר יותר כינו "ההפשרה", ריכוך מה של המשטר ואווירה של מעט יותר חופש, אולי אפילו חופש מדומה. המנהיגות, ובראשה חרושצ'וב, מדדה בקפידה את צעדיה בכיוון של הפשרה ממש, שהרי סטאלין עדיין שכן לצידו של לנין במאוזוליאום שבכיכר האדומה. המוני העם השתרכו בתור ארוך בחום ובקור, בגשם ובשלג, כדי לעבור על פני השליטים החנוטים, שצלם עדיין היה פרוש על פני האימפריה רחבת הידיים.

דרך המאוזוליאום עברו לא רק אזרחי ברית-המועצות. אורחים מן המערב וצוותי שגרירויות מערביות השתתפו במה שבעיני ובעיני בבה היה בבחינת פולחן מגוחך ומביש. אז עוד לא ידענו שהולכים וקרבים הימים שלנין ישכון שוב לבדו במאוזוליאום שבכיכר.

בבה ואני לא עברנו על פני קברם של לנין וסטאלין, אך זכינו לחוויה אחרת לגמרי. נסענו ליאסניה פולינה, אחוזתו של לב טולסטוי שהיתה למוזיאון. האחווה

של משפחת טולסטוי שכנה בקרבת העיר טולה, כמאה קילומטרים דרומית למוסקבה, בלב רוסיה. לא זכרתי את פרטי הנס שהציל את יאסניה פולינה מידי הכובש הנאצי, שהגיע ממש לקרבת המקום בימי מלחמת העולם השנייה. המוזיאון מרשים, דווקא, בצניעותו. הבית של טולסטוי שוחזר ונשמר. הריהוט הצנוע וחפציו האישיים של הסופר הרוסי הדגול, שכללו ספרים רבים ובהם תנ"ך בעברית, הרשימו ביותר. המוזיאון ביאסניה פולינה שונה מן המוזיאונים המפוארים שהוקמו בימי הצארים או מן המוזיאונים החדשים של המשטר הקומוניסטי. רושם עמוק ובלתי נשכח השאיר עלי קברו של לב טולסטוי. גבשושית ירוקה ועליה כמה פרחים, ללא מצבה, ללא גדר, כך, פשוט - בפאתי היער הרוסי. לא פגשנו מבקרים רבים לא במוזיאון ולא ליד הקבר. רציתי להאמין שהדורות הבאים של רוסים ומטיילים שיבקרו באזור "יגלו" את קברו של טולסטוי, השונה תכלית השינוי מן המאוזוליאום - נצר לעריצות.

את השנה השנייה פתחנו בקצב עבודה גובר ובהיקף רחב. הצוות שלנו גדל ומנינו כבר חמישה זוגות. בין המצטרפים היו יהודה ורעיה לויין, חברי קיבוץ אפיקים. שניהם עלו ארצה בתחילת שנות השלושים מרוסיה. הקשרים שקשרנו עם יהודים בשנה הראשונה החלו להניב פירות. בשנה השנייה, וכל הצוות היה להוט אחר המפגשים האלה וראה בהם אתגר ממדרגה ראשונה. מאותם ימים נחרת בזכרוני סיפור אחד מני רבים שימימה סיפרה בשובם מהנסיעה לפולטבה. הם עצרו ברחוב וימימה נכנסה לחנות לקנות דבר-מה. סביב המכוננית התקהלו עוברי-אורח. רוסי, או אולי היה זה אוקראיני שיכור, כשבקבוק וודקה בידו, ניגש לחלון הנהג ושאל לאיזו שגרירות שייכת המכוננית. "של ישראל", השיב דמיטרי. "איך היחסים עם ישראל?" המשיך השיכור לחקור. "בסדר, טובים", ענה דמיטרי. "אז אשתה לבריאותה של ישראל", הכריז השיכור, ולגם מן הבקבוק. השגריר במושב האחורי שמע פתאום קול חרישי, "מה שגוי שיכור יכול להרשות לעצמו, יהודי פכח לא יעז." הציץ השגריר החוצה וראה יהודי קשיש עומד בצד. את דבריו אמר היהודי ביידיש.

עסקנו במרץ בהפצת חומר הסברה והתקדמנו לאט-לאט. בתחילת 1955 היו לנו לפחות שתיים-עשרה כתובות קבועות, בעיקר במוסקבה ובאודסה, אך גם בקייב, לנינגרד, קיישינב ובסיז'ן. מדובר ביהודים שלא רק קראו את החומר והשמידוהו, אלא בכאלה שדאגו גם להפיצו. היו יהודים מוסקבאים שהפיצו את החומר לקרובים או ידידים שגרו בערי השדה. מחוץ ל"לקוחות" הקבועים, חילקנו גם חומר רב בפגישות חד-פעמיות ומקריות. מן הארץ שלחו לנו עיתונים בעברית וביידיש. מבוקש ביותר היה העיתון "אומר", עיתון יומי לעולים חדשים שיצא לאור בעברית קלה ובדפוס מנוקד. בשפה הרוסית שלחו לנו עלונים של איגוד עולי סין. מדי פעם שלחו גם חוברות ישנות על ארץ-ישראל בגרמנית. העלונים ברוסית לא היו ערוכים לקהל קוראינו ותוכנם היה דל. אך היתה להם "הצלחה" גדולה וביקוש רב להפליא משום שהיו ברוסית. לחוברות ביידיש "פאלק און ציון" ו"מיט פעלקער גלייך" היה כמוכן ביקוש אצל קוראי היידיש. קיבלנו חוברות טובות של משרד הבטחון, והפצנו אותן לאחר שתלשנו את הכריכה. ספרי תפילה, סידורים, הגדות

לוחות-שנה ותשמישי קדושה הפצנו בבית-הכנסת במוסקבה ובאותם בתי-כנסת בערי השדה שהצלחנו לבקר בהם.

בתקופת עבודתי במוסקבה, עדיין לא הספיק המשרד בארץ להתארגן להכנת חומר הסברה ותרגומי ספרות ישראלית בשפה הרוסית. אך הלחצים שהפעלנו ממרחקים מצאו בסופו של דבר הזדמנות שאול אביגור, שיזם ודחף, ובמרוצת השנים הצליח לקדם הוצאה לאור של ספרים ברוסית במגוון רחב ביותר - ספרי ההיסטוריה בעריכתו של פרופ' שמואל אטינגר, ספרות עברית, מילונים וספרי לימוד של השפה העברית. הופעלו גורמים ממשלתיים וציבוריים שדאגו להוצאה לאור של ספרות דתית ברמה נאותה.

מאמצינו להגניב לברית-המועצות עיתון עברי, מילון, סידור במהדורת כיס, או ספר ולהפיצם בין היהודים שם, מאמצים אלו היו ממש פאטטיים, אבל שאבנו את כוח ההתמדה מההכרה שמהווה חשוב באמת עוד יצמח בעקבות צעדינו הראשונים. זו, למעשה, היתה תחושתנו גם כאשר טיפלנו בזקנים הראשונים שלהם התירו השלטונות לעלות.

גם שידורי הרדיו היו אמצעי מעולה לקיום קשר קבוע בין ישראל ליהודי ברית-המועצות. כבר בחודשים הראשונים של עבודתנו במוסקבה, הצטיידנו במקלטי רדיו מקומיים, כדי לבדוק את טיב קליטת השידורים מישראל. במקביל להרחבת קשרינו עם היהודים, השתדלנו לברר באיזו מידה קיימת התעניינות בקליטת שידורים מישראל והאם אפשר לקלוט אותם במקלטים המקומיים, שלא היו באיכות גבוהה. ניצלנו את הנסיעות ברחבי המדינה כדי לברר את איכות קליטת השידורים, שלא היתה אחידה במקומות השונים. עם הזמן נצטברו ידיעות והתרשמויות, שאיפשרו לנו להנחות את המשרד בתל אביב לגבי מכלול בעיית השידורים. עשינו גם מאמצים להפיץ בין היהודים פרטים על שעות השידורים והגלים הנוחים יותר לקליטה, באזורים השונים. ברור שהיקף הפעילות בשטח זה היה עדיין מוגבל ומייאש, אך רצינו להאמין שמידע מסוג כזה מועבר מפה לאוזן בין היהודים ומגיע לחוגים הרבה יותר רחבים. אווירת הפחד, או לפחות הזהירות, הרתיעו את אזרחי ברית-המועצות מלהקשיב לשידורים ממדינות חוץ. ההאזנה לשידורים מחו"ל, שנחשבו עוינים ואנטי-סובייטיים, היתה אסורה. צפיפות הדיור ובעיקר החשש מפני השכנים היוו גורם שהרתיע יהודים מלהקשיב לשידורים מישראל.

במרוצת הזמן הלך המצב והשתפר לאיטו. הפחד נמוג במקצת וההעזה רבתה, ולא היה לנו ספק שחוג המאזינים לשידורים מישראל הולך ומתרחב.

ביוזמת המשרד ושואל בראשו, הופעלו לחצים על הממשלה ועל הסוכנות היהודית, ובהדרגה "זזו" הדברים. עם הזמן הוקצבו הכספים הדרושים, נרכשו משדרים וציוד, ושידורי קול ציון לגולה אל יהודי ברית-המועצות הפכו לגורם רב-חשיבות.

התהליך של פיתוח השידורים נתקל בקשיים רבים. עשרות שנים לא היתה עלייה של דוברי רוסית, להוציא מספר לא גדול של "עולי סין". היו אולי קצת דוברי רוסית בין העולים הוותיקים, שבאו מהארצות הבלטיות ומפולין, אבל בפועל היה

קשה מאד לרכז צוות בעל כישורי עריכה והגשה שיבטיח שידורים באיכות וברמה נדרשת. עוד שנים הרבה נמתחה ביקורת על טיב השידורים ורמתם, ביקורת שנראתה לי מוצדקת בחלקה. יחד עם זאת ידעתי את חשיבות השידורים שבמרוצת השנים זכו לקהל רחב מאוד של מאזינים. עובדה היא ששלטונות ברית-המועצות מצאו לנכון להפעיל רשת גדולה ויקרה מאוד של משדרי בילול, שהופעלו על התדרים שלנו כדי למנוע, או לפחות לצמצם את אפשרויות הקליטה. הפעלת הגזירה הזאת שוב צימצמה מאוד את מספר המאזינים, שהיו צריכים לעמול מעתה קשה כדי להקשיב לשידורים, שהיו מקוטעים ובלתי ברורים מחמת הבילול האינטנסיבי. אך, אין ספק, כי הקשר האישי עם הפעילים הקבועים שלנו במוסקבה היה מוקד שליחותנו, ואליהו גוברמן היה, ללא ספק, הדמות המרכזית ביניהם. גוברמן קיבל על עצמו משימות מיוחדות וביצע למעננו שליחויות כאשר נזקקנו לאדם מהימן שאפשר לסמוך על מסירותו ועל שיקול דעתו.

פעם אחת נסע גוברמן לפי בקשתנו לריגה. היה זה כאשר נודע לנו על שחרורו הצפוי מבית-הסוהר של קופל סקופ, יהודי-ציוני שנתפס בגבול פולין, בשעה שעסק בהברחת יהודים מרוסיה לפולין לאחר מלחמת העולם. גוברמן הצליח למצוא בחור שעמד בקשר עם קופל. לא היה ברור בדיוק כיצד. הבחור אישר את השחרור הצפוי והודיענו כי קופל יוכל ככל הנראה להשאר בברית-המועצות, אך אם ירצה יוכל גם להגר לפולין. בעקבות התייעצות עם גרישה, שהיה כאמור בווינה, ביקשנו מגוברמן להעביר לקופל באמצעות אותו בחור מסר שבבואו לוורשה יצור קשר עם אדם מסוים. המשימה של גוברמן בוצעה במלואה. עם השחרור אכן הגיע קופל לוורשה ומשם עלה לישראל.

אליהו עבד כמנהל חשבונות במוסד שבו המנהל נהג לגנוב באופן שיטתי. היה חשש שהמנהל ייתפס, ובמקרה כזה היו מאשימים גם את גוברמן בביצוע העבירות. ובאמת, באחת הפגישות סיפר לנו אליהו שעליו להחליף את מקום עבודתו. בעזרת ידיד, רופא הוא השיג תעודה שאישרה כי מצב בריאותו מחייב מנוחה. הוא הפסיק לעבוד וניסה להסתדר בעבודה אחרת. החששות מהסתבכות במקום העבודה חברו אצל גוברמן עם החששות, שהלכו וגברו, שמא, עם כל הזהירות, בכל זאת יודעים בק.ג.ב. על קשריו. גוברמן סיפר שהיו כבר מקרים שבהם נדמה היה לו שעוקבים אחריו. במקרה אחד לפחות הרגישו אשתו ובתו במעקב, כאשר היו בדרך לפגישה עם הגברת לנדסמן. אליהו עצמו לא גילה דבר. כמה פעמים חזר גוברמן והעלה בפני את השאלה האם יש סיכוי שתימצא דרך להבריח אותו, את אשתו ואת בת העשרים מברית-המועצות. לא היתה בפי בשורה מעודדת. הצעתי לו שלשם הזהירות נגביל את הפגישות ואולי נפסיקן לפרק זמן. בזמן האחרון לשהותנו במוסקבה נראה גוברמן עייף ומודאג. חזרתי והצעתי לו "חופשה" ממושכת. גוברמן הסכים, אך בעצבונו אמר כי הוא ואשתו "חיים מפגישה לפגישה". בכל זאת נטל חופשה ויצא עם אשתו להבראה. גם לגבי ברכה, המורה לפסנתר, החלטנו לנהוג זהירות.

גוברמן לא היה היחיד ששוחח על בריחה מברית-המועצות. בשלהי חג

הפסח, הופיע בבית-הכנסת הגדול במוסקבה סאשה גורין, אותו סטודנט שהכרתיו עוד באודסה. שם הירבה להיפגש איתנו עד שנאלץ לברוח למוסקבה, מחשש עינו הפקוחה של הק.ג.ב. כזכור, עזרנו לסאשה להסתדר במוסקבה. זמן רב לאחר שלא ראינוהו פגש בו קהת בבית-הכנסת. בפגישה שהשניים קבעו סיפר לו סאשה שעברה עליו שנה קשה מאוד, מלאת תלאות וסכנות, ואחר-כך הציג בפנינו שאלה ברורה: האם אנו יכולים להבריח אותו אל מחוץ לברית-המועצות. הוא טען שאינו רוצה סתם להרוס את חייו, והוא מוכן להסתכן על-מנת לנסות ולצאת מברית-המועצות. ודאי שלא יכולנו לעזור לו. הרגענו אותו וקבענו תוך זהירות מרבית סדרי קשר. כאמור, רק כעבור שנים הוא הגיע לבסוף ארצה עם אשתו וילדיו.

נוגעת ללב היתה גם הבעיה שהעלתה בפנינו ברכה המורה לפסנתר, ואשר נגעה לאחיינה בן-ה-17, שהיה נוכח בפגישותינו ואף החל למלא שליחויות בהפצת חומר שהבאנו לביתה. בחור חמד זה, יחד עם חברו משה ואחותו היוו את דור-ההמשך של ה"חוג" במוסקבה. ברכה הסבירה לנו שמתקרב מועד גיוסו לצבא. מה יהיה גורלו, שאלה.

ברכה דיברה בדאגה על תופעה מתפשטת של "בריחה" מהיהדות. בגיל 16, לפני קבלת הדרכון, על בן או בת של זוג מעורב "לבחור" בלאומיותו. בסעיף "נאציאונאלנוסט" שבדרכון יהיה כתוב "יהודי" או "רוסי" לפי בחירת הצעיר. בתנאים הקיימים טוב יותר וקל יותר להיות רוסי. ואכן, אחוז גדול של צעירים, בנים לזוגות מעורבים, העדיפו לרשום בדרכונם "רוסי" או "רוסיה". לפי דברי ברכה, במקרים רבים רק תווי פנים מאוד יהודיים "הפריעו" קצת לצעיר להכריז על רוסייותו. מכל מקום, טענה ברכה, מספר עצום של "יהודים למחצה" נרשמו בדרכוניהם כרוסים.

לבית ברכה היינו מביאים חומר, שאותו נהגה להפיץ לפי ראות עיניה. כאשר גבר החשש שעוקבים אחרי חברי החוג, החלטנו להפסיק את הקשר הזה באופן זמני, לפחות, עד חג הפורים. ברכה יצאה לחופשה ממושכת, ולא ראינוה מספר חודשים.

שלא כבמקרה של סאשה גורין, גוברמן ורבים אחרים, את ברכה וגם את אחיינה לא פגשתי מאז שעזבתי את מוסקבה. השמועה סיפרה כי ברכה נפטרה, אך על גורל אחיינה לא נודע לנו דבר.

הבית של ד"ר לנדסמן ואשתו, שבפרבר המוסקבאי מלחובקה, שימש כמקום מפגש של החוג החשוב ביותר שהכרנו. הגברת לנדסמן, אשה כבדת-גוף, בשנות הארבעים המאוחרות, עשתה רבות בהפצת חומר שקיבלה מאיתנו ובקיום מעין מרכז חברתי-רוחני בביתה. בעלה הרופא, איש חולני, לא היה, אולי, פעיל כאשתו, אך היה איש משכיל, יודע יידיש ועברית, מעמיק-חשוב ויודע להסביר. גם הבנים של בני הזוג לנדסמן היו פעילים.

גם את לויין הזקן לא ביקרנו מזה כמה חודשים. לויין חלה ושכב קרוב לחודשיים בבית-החולים. הקשיש שמח מאוד לביקורנו. הוא סיפר שחילק את כל החומר שהצטבר בידיו, ואפילו הצליח להעביר דבר-מה ללנינגרד, לאחד מידידיו. בנוסף לחומר קריאה, הבאתי ללויין מכתב מברל לוקר. ברל לוקר, ממנהיגי תנועת

העבודה הציונית, חבר הוועד הפועל הציוני, שישב הרבה שנים בלונדון ולוין היו ידידים בנעוריהם. לא פלא שאת מכתבו של ברל לוקר קיבל לוין בהתרגשות רבה. אגב, בביקור זה סיפר לי לוין ש"מצא" שלושה צעירים יהודים שאיתם ניהל שיחות הסברה. הוא ביקש שנתמיד לבקרו.

לאחר הפסקה ארוכה למדי, שבתי ונפגשתי גם עם קלמנטובסקי. לפגישה זו הבאתי לו קצת חומר בגרמנית, ביידיש וגם חוברת של התאחדות עולי סין בשפה הרוסית. קלמנטובסקי התלונן שמעיקה עליו מאוד העובדה שאיננו יכול לספר לאישתו על הקשרים איתנו. הוא סיפר שעם חברו הטוב, היודע יידיש, הוא מקיים קשר הדוק. יחד ישבו והכינו שורה של שאלות שעליהן ביקשו תשובות. למשל: מה ההשפעה של עצם קיומה של מדינת ישראל על גורל יהודי רוסיה? מה לדעת הישראלים הסיכוי שברית-המועצות תשנה את עמדתה לגבי יהודיה? מה על יהודי בעל הכרה לאומית לעשות בברית-המועצות בתנאים הקיימים?

לא הכל במגעים שלנו עם היהודים עבר "חלק". היו גם סיבוכים. יום אחד הופיע בכניסה לשגרירות יהודי זקן. השוטר ביקש לעצור אותו, אך הדלת נפתחה וקצין הבטחון שלנו, אברהם, יצא החוצה. אברהם הצליח להשפיע על השוטר שיתן לזקן להיכנס. בידיו היתה לזקן מעטפה ישנה ועליה היה רשום שמי. אברהם לקח את המעטפה מהזקן ושאל אותו מנין היא הגיעה לידינו עם שמי? הזקן סיפר שפגש בבית-הכנסת "בוכרי שמן". כאשר התלונן בפני הבוכרי שהוא בודד וחולה, בנו בישראל ורב רצונו לנסוע אליו, יעץ לו הבוכרי לגשת לשגרירות ולפנות אלי, וכתב את שמי עלי גבי מעטפה ישנה שהיתה בכיסו.

ליובה גדעון הדריך את הזקן מה עליו לעשות כדי לקבל היתר לעלות, והזקן הלך לדרכו. כששמעתי את הסיפור, שיערתי שה"בוכרי השמן" הוא חכמוב. ואכן בפגישתנו הבאה סיפר חכמוב כי ביום שהיה בבית-הכנסת לתפילת אזכרה לאביו המנוח, ניגש אליו יהודי זקן ותינה את צרותיו. חכמוב החליט שזאת מצווה לעזור ליהודי ביום האזכרה לאביו. הסברתי לחכמוב את הסכנה הכרוכה במעשה כזה, והחלטנו שחכמוב ידריך את הזקן במקרה שיוזמן לחקירה. המגעים עם חכמוב הלכו והתפתחו. למדתי, עם הזמן, שקשרים רבים לחכמוב עם בני העדה הבוכרית במוסקבה. בביתו גם ביקרו רבים מבין היהודים הבוכרים שהזדמנו לבירה. בין אורחיו היו לא מעטים, שחכמוב סמך על הדיסקרטיות שלהם. חכמוב סיפר להם את הידוע לו על ישראל, ואף צייד אותם בחומר קריאה שהיו לוקחים איתם לטשקנט.

השתדלנו לשרת את אנשי הקשר שלנו כאשר פנו אלינו בבקשות שונות. הבאנו לברכה מכתבים מאחותה, שהמשרד בתל אביב העביר לנו, ולשמחתה לא היה גבול. דאגנו לקיים קשר בין הגברת לנדסמן ואחיה בארץ, חיים שמשון שפירא, מי שהיה אז היועץ המשפטי לממשלה, ומאוחר יותר כיהן כשר המשפטים. ללוין הזקן הבאנו מכתבים לא רק מברל לוקר אלא, גם מחבריו בארץ, יוצאי פועלי ציון שמאל, ששנים רבות לא שמע מהם. לחב"דניק שאיתו היה קהת נפגש בבית-מרחץ הבאנו חוברות ובהם דברי תורה של הרבי מליובביץ', שקיבלנו ממשרדנו בארץ לפי בקשתנו.

ייחסנו חשיבות רבה לקשרים שהצלחנו לקשור עם יהודים מערים ועיירות המרוחקות מן המרכז, שהרי שם שמעו היהודים וידעו עוד פחות על ישראל מן המעט שהיה ידוע ליהודי מוסקבה או אודסה.

באחד הימים הגיע לביקור במוסקבה מסיז'ן, עיר די נידחת על גדות הוולגה, יהודי שאת שמו איני זוכר, ולכן אקרא לו "סטיב", כשם הצופן אשר ניתן לו במוסקבה. קהת פגש את סטיב בבית-הכנסת. לאחר כמה פגישות שקיימנו איתו בעת שהותו במוסקבה, ציידנו אותו בקצת חומר וקשרנו איתו קשר מכתבים.

כעבור מספר חודשים ביקר סטיב שוב במוסקבה. הפעם נפגשתי איתו יחד עם משה מרק. מפי סטיב נודע לנו שפרשרת טורנר, עליה סיפרתי לעיל באריכות, נראתה ליהודים חשודה מאוד. הם לא האמינו לו וחשדו בו, שהוא "סוכן" ובגלל זה מאפשרים לו השלטונות להיות קשור לשגרירות ישראל במוסקבה.

אחרי מאמצים רבים, הצלחתי סוף-סוף לקשור קשרים עם עורך-הדין לויטין מטאלין, שאותו הכרתי אישית מימי נעורי. לויטין הגיע למוסקבה לאחר שהצליח להודיעני מתי וכיצד אפגוש בו. היתה זו פגישה חשובה בשבילנו. לויטין, בעבר מראשי בית"ר באסטוניה, היה מטבעו איש זהיר, שהשכיל לקיים מגעים עם ידידים ציונים שהכיר, וגם "לשרוד", למרות שמבחינה בטחונית היה ללא ספק חשוד מראש בעיני הק.ג.ב. לויטין סיפר על קשריו עם ידידיו בטאלין, בטארטו-העיר האוניבוסיתאית של אסטוניה, וגם עם מישהו בלנינגרד.

הוא הציג לנו שורה של שאלות על המתרחש בארץ ובמזרח התיכון, ומן השאלות יכולתי להבין כי הוא וחבריו מוצאים דרכים לדלות מידע על הנעשה בארץ. כרבים מידידינו היהודים, גם לויטין ייחס חשיבות מכרעת לאפשרות של שיפור יחסי ברית-המועצות עם המערב. ביחס למדיניות הפנים, הוא היה מאופק ואפילו ספקן, למרות שידע פרטים על הקודקס הפלילי החדש העומד להתפרסם, שכלל לדעתו שינויים חיוביים בכל הנוגע לעבירות פוליטיות. הוא גם סיפר כי בחשאי אך בהתמדה, מתבצעת רוויזיה של משפטים פוליטיים רבים מתקופת סטאלין. ציידתי את לויטין בחומר קריאה טוב בעברית וביידיש. משום מה, נותק עמו הקשר מבלי שהיה לכך הסבר.